

Uvodno o “Kamenu iz Belca”

Preliminary Notes on the “Stone from Belec”

Prethodno priopćenje
Srednjovjekovna arheologija

Report
Mediaeval archaeology

Prof. dr. sc. VLADIMIR PETER GOSS
Filozofski fakultet
Sveučilište u Rijeci
HR – 51000 Rijeka

UDK/UDC 73.04:726.591(497.5Belec)“11/12”

Primljeno/Received: 01. 04. 2004.

Prihvaćeno/Accepted: 01. 06. 2004.

Fragment kamenog reljefa s djelomično očuvanim prikazom dvaju svetaca ispod blago zakrivljenog luka ukrašenog dentima, pronađen je 1997. g. prilikom restauratorskih radova u crkvi Sv. Marije Snježne u Belcu. Veličine je 45-47/24-26/18 cm, a nađen je u unutarnjoj drenaži barokne crkve (18. st.). Na reljefu prepoznajemo fragmentarne likove s aureolama u izrazito frontalnom stavu, a blago zakrivljeni luk možda ukazuje da se radi o fragmentu oveće lunete. Preliminarna analiza ovog rijetkog primjera figuralne srednjovjekovne skulpture ukazuje na romanički rad, a komparativni materijal na kasnije 12. ili rano 13. stoljeće (Székesfőhervár, Somgyvár, Madocsa, Obuda u Ugarskoj; Arača u Vojvodini). U kontinentalnoj Hrvatskoj obrađeni fragment nema analogija, a posebice se ističe izvjesnom klasičnom vedrinom, koju zacijelo duguje nekom rimskom provincijskom modelu. Kamen je vjerojatno sekundarno iskorišten kao kvadar u nekom zidu (možda kod dogradnji gradu Belcu u 16. st.?), te zatim tercijarno u drenaži barokne crkve. Provenijencija, međutim, nije jasna. Ako se radilo o luneti dosta velikih razmjera, u ovom trenutku teško je pretpostaviti s kojeg bi poznatog lokaliteta takav kamen mogao potjecati. Možda će nam o tome više reći petrografska analiza koja još nije dovršena.

Ključne riječi: Belec, reljef, romanika, luneta

A stone relief (45-47/24-26/18 cm) with a fragmentary representation of two saints under a gently curving arch decorated with indentations was found in the course of restoration works at the church of Our Lady of Snow (18th century) at Belec in 1997. The fragment was found within the church's drainage system. We recognize the remains of two figures with haloes in frontal position; the gently curving arch above their heads may indicate that they were originally a part of a larger composition, possibly a lunette. A preliminary analysis of the style of this rare example of figured sculpture in continental Croatia indicates that the work was done in the Romanesque period, possibly toward the end of the 12th or at the beginning of the 13th century. Within continental Croatian material the piece is rather unique due to its almost classical repose (in spite of the awkwardness of style), inspired, not unlikely, by a Roman provincial model. Analogies, in particular for the indentations (not so much for the style), can be found in Hungary (Székesfőhervár, Somgyvár, Madocsa, Obuda; Arača in Vojvodina). The stone was probably cut out of a larger piece and reused as an ashlar in a wall (the 16th century bastion added to the castle of Belec?), and then, later, again in the drainage system of a Baroque church. The original site of the stone is not clear. A pending petrographic analysis may hopefully provide some clues.

Key words: Belec, relief, Romanesque period, lunette

Tijekom restauratorskih radova godine 1997. u crkvi Sv. Marije Snježne u Belcu, otkriven je ispod poda, otprilike u središtu lađe u sustavu unutarnje drenaže, ponešto oštećeni kamen, gotovo kvadar, dimenzija približno 48/26/18 cm.¹

¹ Za dostup i podatke o nalazu “Kamena iz Belca” dugujem zahvalnost prof. Danuti Misiudi. Ravnatelj Hrvatskog restauratorskog zavoda, prof. Ferdinandu Mederu zahvaljujem na pozivu da se pozabavim “kamenom”, te na ustupanju ilustrativnih materijala. Prof. dr. sc. Željko

Tomičić, ravnatelj Instituta za arheologiju u Zagrebu, ljubazno mi je za ovu prigodu otvorio stranice *Priloga Instituta za arheologiju u Zagrebu*. Tijekom rada konzultirao sam niz kolega u zemlji i inozemstvu. Ovdje navodim njihova imena uz izraze zahvalnosti, a zahvale za posebne savjete i sugestije, čitatelj će naći u relevantnim primjedbama: prof. dr. sc. Željko Tomićić, dr. sc. Vlasta Begović, prof. Drago Miletić, mr. sc. Juraj Belaj, mr. sc. Bartul Šiljeg, doc. dr. sc. Marina Vicelja, prof. Barbara Španjol-Pandelo, dr. Pal Lövei i prof. Alice Mezey (Mađarski Nacionalni institut za zaštitu spomenika u Budimpešti), prof. dr. Bela Zsolt Szakacs (Central European University u Budimpešti) i dr. Imre Takacs (Muzej lijepih umjetnosti u Budimpešti). Posebno zahvaljujem majstorima-umjetnicima Restauratorske radionice za poklonjeni odljev “kamen”.

Sl. 1. Kamen iz Belca

Fig. 1 Stone from Belec

Ispod blago svinutog luka, ukrašenog dentima, prikazana je ljudska figura s aureolom, očuvana od pojasa naviše, te lijevo od nje dio aureole i rame još jedne figure. Visina reljefa u kojem su figure izvedene je oko 4 centimetra. Kamen je vjerojatno dio veće cjeline iz koje je naknadno izrezan. Donji i lijevi rub uredno su rezani, dok desno i gore kamen završava nepravilnim lomom. Na pozadini kamena, otprilike u sredini, nalazi se nepravilna rupa, prirodna raspuklina ili posljedica nekog oštećenja.

Kamen nesumnjivo prikazuje dijelove dvaju svetačkih likova i svojim obilježjima pripada razdoblju srednjeg vijeka. Kako područje kontinentalne Hrvatske baš ne vrvi figuralnim prikazima iz tog vremena i kako je "kamen" već sedam godina dostupan, no neobjavljen, namjeravamo ga ovdje uvodno predstaviti stručnoj javnosti u nadi da ćemo daljnjim radom i kolegijalnim razgovorima doći do rješenja ove, zanimljive i ne baš sasvim lagane, zagonetke.

Središnja kotlina Hrvatskog zagorja, između Medvednice i Ivanščice, područje je izrazitog kontinuiteta kulturnog života od prapovijesti do naših dana. Nedavni izvanredni nalazi dr. Krešimira Filipca kod Sv. Marije Gorske nad Loborom, pokazuju, što se srednjeg vijeka tiče, kontinuitet od ranog kršćanstva do kasnoga srednjeg vijeka. Iako ti nalazi još čekaju daljnju obradu i sustavno objavljivanje, oni već samim svojim postojanjem znakovito redigiraju naše poglede na ranija razdoblja srednjeg vijeka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Kad je naš "kamen" iskopan 1997. g. predstavljao je veće iznenađenje nego što to, nakon Lobora, predstavlja danas. No pogledajmo поближе "kamen" i pokušajmo mu odrediti, barem okvirno, vrijeme nastanka.

Fragment je bio dio veće kompozicije. Lik koji je očuvan od pojasa na gore, prikazan je u frontalnom stavu.² Kruškolika, lijepo zaobljena glava okružena je precizno zacrtanom aureolom, te polumjesecom kose s jasno odvojenim, dekorativno nanizanim pramenovima. Velike, plastično modelirane oči nalaze se unutar koncentričnih bora, uši su zaobljene i priljubljene uz obraz. Dug i tanak (i dosta oštećen) nos veže se na čeone lukove nad očima, a ispod njega su horizontalnom crtom naznačena usta lagano ispupčenih usnica. Krivulja ramena otprilike ponavlja kružni oblik aureole, tek u suprotnom smislu, a iz ramena izrastaju ruke koje se pružaju ulijevo, lijeva preko grudiju prihvaća snopić koji izgleda kao kraj ogrtača prebačenog preko desnog ramena (iako bi to možda mogao biti i neki svitak), a desna se izdvaja iz obrisa tijela i paralelno s pozadinom reljefa pruža prema sljedećem liku od kojeg nam je ostao sačuvanim tek lijevi dio trupa s ramenom i dijelom ruke, te dio svetokruga. Draperije ispod zaobljene brade i vrata, te horizontalnog poteza ovratnika koji se sastoji od niza uspravnih prutića, stvaraju sustav koncentričnih trokuta, a inače slijede sasvim uvjerljivo oblike tijela, iako je čitanje otežano ne baš malim oštećenjima površine. Prikaz se odvija, dakle,

2 Približna visina lika prije oštećenja bila je, po našem mišljenju, oko 45 cm. Naravno, nije isključeno da kamen nije izrezan iz veće cjeline, nego da je dio veće cjeline koja je bila sastavljena od sličnih komada. Pri tome, međutim, spojnica bi tekla licem i tijelom figure, što se ne čini izrazito vjerojatnim, no nije isključeno. Zanimljivo je i to da je donji rub reljefa naknadno preklešan pod kutom od otprilike 45 stupnjeva. Nije jasno što se time željelo postići prigodom, zacijelo, neke sekundarne uporabe.

ispod blago svinutog luka ukrašenog dentima. Ako se radi o luneti, bio je to komad zaista impresivnih dimenzija.³

Donja i desna strana dosta su pomno klesane kako bi se naš kamen, po našem mišljenju, pretvorio u kvadar za neku sekundarnu uporabu, odnosno uklopio se u originalnu kompoziciju, ako je to bio slučaj. Te površine nisu sasvim uglađene, vide se jaki (da ne kažemo grubi) kosi udari širokog dljeta, te tragovi čvrste sive žbuke sa zrcima pijeska. Namaz žbuke se zapaža i na području fragmentarnog svetokruga. Zanimljivo je da se "nerviranje" površine pojavljuje i na pozadini između svetokrugova, a i na svetokruzima. Udari su ovdje nešto manje izraziti, no vidi se jasna razlika između tih površina i lijepo dovršenih površina samih likova (na neoštećenim potezima – npr. na obrazima ili kod uha). Ovakvo "nerviranje praznina" nije nepoznato iz srednjovjekovnog materijala susjedne Ugarske (Somogyvár) (TAKACS, 2001., 254., sl. 51.). Možda su te površine "nervirane" kako bi na njih bolje prionula boja. Nadalje, površina denta i dijela kamena iznad njih oljuštena je za približno 1 cm, kako bi se dovela do iste razine kao ona svetačkih likova, možda s namjerom da cijela reljefna strana kamena bolje "sjedne" u neki niz kvadara kojem je sekundarno pripadala. Razmišljanja o žbuci i vrsti kamena (čini se da se radi o pješčenjaku) odgađamo do petrografske analize.

Frontalitet prikaza, paralelnost planova, prostorna ograničenost, te tretman detalja opće su kategorije koje ukazuju na romanički stil. Kako u našoj sredini upravo te opće stilske odrednice znaju zakazati, treba se čuvati ishitrenih zaključaka. Po našem mišljenju, kamen nema analogija s figuralnim romaničkim fragmentima iz Rudine, Glogovnice i Zagreba, dakle u biti jedinim relevantnim lokalnim usporednim materijalom. Niti drugdje u Panonskoj nizini ne nailazi se na izrazite analogije. Sugerirana je luneta stare katedrale u Gyulafehérváru (Alba Iulia) te ploča iz Arače (u Budimpešti) zbog određene sličnosti u oblikovanju glava i općeg grafizma, te luneta nepoznatog sadržaja iz Somogyvára, dakle radovi koje se datiraju između godine 1100. i 1150. (VĀTĀŠIANU, 1966., sl. 38., 93.; TAKACS, 2001., sl. V., 19.). U Hrvatskoj, ukazana je sličnost s nekim obalnim materijalima, posebice s Petriciolijevom zadarsko-kninskom skupinom ranoromaničkih reljefa.⁴

Pogledamo li поближе mađarske primjere možda se možemo složiti s "primitivnošću" u izvedbi dijelova ljudskog lika (glava, ruke, usp. Arača, Somogyvár), no usprkos i uz tu primitivnost, naš kamen pokazuje izvjesnu relaksiranu vedrinu. Zažmirimo li malo, draperije (upozoravamo na oprez zbog oštećenja površine) "zvuče" gotovo klasično u svom temeljnom

3 Profesor Szakacs upozorava da se "oblici nalik na lunete javljaju i na oltarnim pregradama" (Somogyvár, Obuda, oba oko 1150.). Vidjeti TAKACS, 2001., 421.-422., sl. V., 19. Prikaz figure koja rukom podržava kraj plašta u predjelu tijela između lakti i ramena nije nepoznat. Kao primjer iz riznice predromaničke umjetnosti podsjećamo na lijevi lik u prikazu Liječenja gluhonijemog na zidnoj slikariji iz Mústaira u Švicarskoj (rano 9. st.). Figura podržava kraj ogrtača desnom rukom. Lijevo rukom, kao u nas, Krist podržava svoj ogrtač u poznatoj bjelokosti Nevjernog Tome iz Trieria (približno 1020.-1030.), u Berlinu (Dahlem). Ta gesta sama po sebi implicira okret figure i time upućuje na njeno postojanje u prostoru.

4 Na te sličnosti upozorila je prof. Barbara Španjol Pandelo. Vidjeti PETRICIOLI, 1960., 37.-47., T. IX.-XV. (npr., za oblik glave: tegurij iz Sustjepana u Splitu, sl. 22., str. 55.).

"dizajnu", dok su u Somogyváru to oštri, paralelni urezi, a u Arači prutci poput onih pleterne ornamentike. U našem slučaju radi se o redukciji, no ta redukcija se zasniva na doživljenom klasicizmu. Vjerujemo da je umjetnik imao pred očima neki rimski, kasno antikni model. Ta regbi ranokršćanska vedrina odražava se i na licu usprkos shematizaciji i oblikovanju detalja koji baš i nije tako "grafičan", jer, usporedimo li kamen iz Belca ponovo s mađarskim primjerima primijetiti ćemo da se u našem slučaju detalj ne doživljava kao crta ili urez (vidjeti npr. kosu) već kao niz suzdržanih, ponavljanih, ali ipak sasvim čitljivih volumena. Tom klasicizmu pridonosi i jedini dekorativni motiv koji nalazimo u prikazu, denti koji također nisu nepoznati iz ugarskog materijala (Székesfehérvár, Madocsa, sredina i kraj 12. st.) (VÁTÁŠIANU, 1966., sl. 31.; TAKACS, 2001., 436., sl. V., 39.; DÉRCSENY, 1943.). U Mađarskoj, prema kolegijalnoj informaciji, denti se smatraju venecijanskim utjecajem, a stil našeg kamena, prema istom mišljenju, možda se može vezati uz sjeverni Jadran.⁵ Ipak, kolege koji se bave kasnom antikom i Bizantom na Jadranu, ne prepoznaju kamen kao materijal s njihova područja. Klasičnu vedrinu osjetila je i kolegica koja mi je rekla da je na prvi pogled željela uskliknuti: "Gle, kakav zgodan apostol!"⁶ Što nije daleko od moje prve reakcije kad sam ugledao kamen. Zanimljivo je da su moje prve reakcije na neke od ulomaka pletera nedavno nađenih na Loboru, a koje mi je ljubazno pokazao kolega Filipec, bile: "Nije li to nekako slično sjevernojadranske materijalu?" (Sjetimo se i onih majstora iz Gradeža koji utvrđuju Sisak za Ljudevita Posavskog!).⁷

U smislu stila, belečki kamen ostaje zasad jedinstven i bez bližih analogija u panonskoj nizini, za razliku od fragmenta iz Glogovnice i Rudine koji ipak imaju nekih dodira, po našem mišljenju, s materijalima iz pečujskog kruga.⁸ "Kubizam", tvrde, pravokutne poze, pa čak i detalj (npr., usnice) glogovničkih "križnika" odjek su stila nekih od kapitela u pečujskom lapidariju (kapitel s kentaurom, kapitel s ljudskom figurom), a glava iz Glogovnice u Križevačkome muzeju pokazuje analogije s kapitelom sa sirenom i kapitelom iz Madocse, te s nekim od konzola u lapidariju (usporediti i izbuljene oči glogovničkih križnika) (VÁTÁŠIANU, 1966., sl. 18., sl. 19., sl. 23.; TAKACS, 2001., 436, sl. V., 39; VÁTÁŠIANU, 1966., sl. 15. (konzole)). Na neke od konzola podsjeća i dominantni stil

rudinskih reljefa (konzola, uz napomenu da se u Rudinama mašta rasplamsala stvarajući barem dva stila konzola s licima koji se križaju s barem dva stila "ljudskih figura"; a oni posljednji su, u vrlo različitom rukopisu, također jedinstveni kao naš kamen iz Belca).⁹

Isključimo li kasnu antiku, kao još jedna mogućnost ostaje nam rustikalna "renesansa", što nije izgledno jer, kako smo upravo ustvrdili, ne radi se o izrazito nevjeshom, rustiklanom ili "naivnom" majstoru.¹⁰ Kasna se datacija ne uklapa ni u neka druga razmatranja. Naprotiv, čini se da se radi o majstoru koji vješto barata stilom u kojem se izražava.

Sljedeća zagonetka, o kojoj ne možemo puno reći, jest pitanje teme. Zaista nedovoljno je dokaznog materijala da bi se usudili odrediti. Postavila se mogućnost "Traditio legis", no ne nademo li kojim slučajem još neki dio iste cjeline, ne vjerujemo da ćemo ikad definitivno riješiti ovu zagonetku.

Velika je i zagonetka provenijencije, uz koju se možda veže i pitanje kronologije. Kamen je nađen ispod barokne crkve iz 18. st. No već prije te tercijarne uporabe, nije isključeno da je korišten kao kvadar u nekom prijašnjem zidu. Postoji informacija da je nešto kamena za crkvu doneseno sa staroga grada Belca.¹¹ Ovdje se vjerojatno u 16. st. podizao kružni bastion.¹² Je li naš kamen, sekundarno, bio dio toga graditeljskog zahvata? Do blizu 1500 g. luneta, pa i velika (možda već nagrižena vremenom ili ljudskom zloćom) ne bi se više prepoznavala kao spomenik vrijedan estetske pažnje i čuvanja. Što ponovo govori za romaniku, konkretno za vrijeme između sredine 12. i ranih godina 13. st. Naglašavamo da je ovo, što se provenijencije tiče, samo jedna od mogućih hipoteza.

U lijepom uvodu u svoj rad o starom gradu Belcu, Drago Miletić s pravom ističe da Belec i njegov okoliš kao rijetko koji kutak kontinentalne Hrvatske vrve vrijednim spomenicima u rasponu od romanike do 19. st. (MILETIĆ, 1996.-1997., 135.). Crkva Sv. Jurja još uvijek nije otkrila sve svoje tajne. Njoj se sada pridružuje ovaj romanički fragment nađen ne ispod romaničkog, već ispod jednog od najvrjednijih baroknih spomenika kontinentalne Hrvatske. Bez obzira je li do Sv. Marije Snježne stigao *preko* grada Belca ili ne, akutno je pitanje otkuda je došao?

Mađarski kolega, u šali, mi je napisao. "Ako je luneta, po mjerama može biti samo iz zagrebačke katedrale!"¹³ Zaista, u središnjem Hrvatskom zagorju ne znamo položaj s kojeg bi naš kamen mogao potjecati. Jedino mjesto opet je Sv. Marija

5 Dr. Lövei također spominje dente u Székesfehérváru. Još jednom zahvaljujem svim mađarskim kolegama na ukazanoj ljubaznosti. Već PETRICIOLI, 1960., donosi slike triju reljefa iz Muzeja u Aquileji (sl. 12.-14.), zacijelo nadahnutih bjelokostima, datiranih u 10.-11. st., koji slično našem "kameni" kombiniraju tu "klasičnu vedrinu" s ranoromaničkim tretmanom likova i detalja. Denti nisu nepoznati hrvatskoj romanici, npr. fragment 12. stoljeća iz Gore te, končano, kapiteli "Rex Colomanus" iz Zadra, sa samog početka 12. st.

6 Doc. dr. sc. Marina Vicelja, jedan od vodećih stručnjaka za srednjovjekovnu skulpturu sjevernog Jadrana.

7 Zahvaljujem kolegi Filipecu na ljubaznosti prilikom mog posjeta iskopavanjima kod Sv. Marije Gorske u jesen 2003., te na razgovoru nakon njegova predavanja u Društvu zagrebačke Klasične gimnazije 12. 01. 2003.

8 Za Glogovnicu: DOBRONIĆ, 1998., sl. 10.-15.; DOBRONIĆ, 1999., 19., 48. Za Rudine: HORVAT, 1962., 11.-28.; GEBER, 1979., 111.-118., RUDINA, 1997., sl. 1.-18. (tekstovi Dubravke Sokač-Štimac i Lidije Ivančević-Španiček). Kamen iz Belca nema podudarnosti sa zagrebačkim romaničkim fragmentima poput Sv. Pavla, možda sa zagrebačke katedrale.

9 VÁTÁŠIANU, 1966., sl. 15. (konzole iz Pécsa). Izvori, nastanak i inačice "stila Rudina" još su otvoren problem, za koji će rješenja trebati tražiti i izvan područja zrelosrednjovjekovne plastike. O tom opširnije drugom prilikom.

10 Kao tipični primjer takvog post-srednjovjekovnog rustikalnog izraza navedimo reljefe iz Sv. Križa u Budinščini, također u središnjem Hrv. zagorju. (BUDINŠČINA, 1942., 453.).

11 S tom se interpretacijom ne slaže prof. Miletić, dobar poznavatelj belečkih spomenika. No ipak, za sada, ne bih isključio mogućnost neke, ako mogu tako kazati, prve "sekundarne" uporabe. Postoji još jedna mogućnost: da kamen nikad nije primarno iskorišten i da je već po nastanku odbačen kao neuporabljiv. Osobno, u to ne vjerujem. Prof. Miletiću sam posebno zahvalan za zajednički pregled "kamena" 30. 03. 2004. u Restauratorskoj radionici na Šalati kao i za njegove savjete i primjedbe.

12 Za studiju staroga grada Belca vidjeti MILETIĆ, 1996.-1997. Također, SZABO, 1920., 78.

13 Mišljenje profesora Szakacsja.

Sl. 2. Kamen iz Belca

Fig. 2 Stone from Belec

Gorska nad Lohorom. No da iznenađenja nisu isključena, pokazuje i nalaz romaničkog kapitela u Ivancu, na kojeg mi je ljubazno skrenuo pozornost kolega Belaj.¹⁴ Kapitel ukazuje na mogućnost postojanja složene romaničke arhitekture i s onu stranu Ivanščice. Kao i "Kamen iz Belca", taj nam kapitel poručuje koliko još možemo naučiti o ranijim razdobljima srednjeg vijeka u međurječju Save i Drave. Nadamo se da će ovaj preliminarni prikaz potaći daljnje razgovore o ovoj temi.

LITERATURA

BACKES, M., DÖLLING, R., *Rađanje Europe*, u: *Nastajanje Europe*, Rijeka, n.d.
BUDINŠČINA, 1942., u: *Hrvatska enciklopedija*, vol. 3, Zagreb, 453.
DERCSÉNYI, D., 1943., *A székesfehérvári király bazilika*, Budimpešta

DOBRONIĆ, L., 1998., Glogovnica – regularni kanonici Sv. Groba Jerusalemskog, glogovnički prepoziti i crkva Blažene Djevice Marije, *TkaZb* 2, Zagreb, 42.-102.
DOBRONIĆ, L., 1999., *Glogovnica*, Križevci
GEBER, E., 1979., Sačuvani ostaci benediktinske opatije Rudina u Muzeju Požeške kotline, *VMPK* 2-3, Požega, 105.-136.
HORVAT, A., 1962., Rudine u Požeškoj kotlini – ključni problem romanike u Slavoniji, *Peristil* 5, Zagreb, 11.-28.
MILETIĆ, D., 1996.-97., Plemićki grad Belec, *PrilInstArheolZagrebu* 13-14, Zagreb, 135.-143.
PETRICIOLI, I., 1960., *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb
RUDINA 1997., Požega
SZABO, Đ., 1920., *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb
TAKACS, I., 2001., *Paradisium plantavit – Bencés monostorok a középkori Magyarországon/Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Archabbey of Pannonhalma, Pannonhalma (katalog izložbe)
VÁTĀŠIANU, V., 1966., *Architectura si sculptura romanică in Panonia medievală*, București

14 Zahvaljujem mr. sc. Belaju na kolegijalnoj informaciji.